

Biograficzne uczenie się dorosłych dzieci alkoholików. Studium andragogiczne z zastosowaniem analizy wrażliwej na konteksty

Streszczenie

Kultura terapeutyczna na różne sposoby kolonizuje świat życia społecznego, tak na poziomie jednostkowych wyobrażeń dotyczących „dobrego życia” jak i na poziomie społecznych instytucji, w których symbolicznym, językowym i etycznym krwioobieg dyskurs terapeutyczny odgrywa coraz większą rolę (Illouz). Jednym z przejawów ekspansji tej idei kulturowej są przesunięcia w sferze późno-nowoczesnych sposobów budowania przez jednostki swojej tożsamości: doświadczenie cierpienia staje się nowym wyznacznikiem podziałów i stratyfikacji tożsamości społecznych (Travis i Aubury). Terapeutyczne diagnozy stając się nowym polem dla tożsamości integrują wokół siebie ludzi i dają przestrzeń do identyfikacji poprzez doświadczenie bólu i cierpienia. Dla autora niniejszej rozprawy jedna z takich identyfikacji jest głównym obiektem jego zainteresowań badawczych i to właśnie jej postanowił on poświęcić swoją pracę badawczą. Jest nią syndrom dorosłych dzieci alkoholików, a tym czemu szczególnie dużo badawczej uwagi poświęcił autor jest zjawisko biograficznego uczenia się obecnego w procesie terapii dla osób pochodzących z rodzin z problemem alkoholowym oraz konsekwencji tego uczenia się dla ich codziennego życia ulokowanego między kulturą rodziny pierwotnej a kulturą terapeutyczną.

Aby zbadać i zrozumieć – w duchu przyjętego przez autora paradygmatu interpretatywnego – zjawisko biograficznego uczenia się obecnego w doświadczeniu terapii w pierwszej kolejności opisuje on główne cechy zachodzących (również w Polsce) zmian społecznych, dla których pojęciową klamrą jest teoria późnej nowoczesności A. Giddensa. W ramach społeczno-kulturowych przesunięć (opisanych przez takich badaczy jak A. Giddens, U. Beck, S. Lash, E. Illouz, M. Jacyno, S. Krzychała, K. Wright, M. Malewski, A. Jurgiel-Aleksander i in.) autor rozpoznaje cztery – charakterystyczne dla późnej nowoczesności – zwroty, którymi są: indywidualizacja, refleksyjność, biografizacja oraz „triumf” kultury terapeutycznej. Na ich tle możliwe staje się opisanie zmian zachodzących w strategiach budowania oraz sposobach opisywania tożsamości przez jednostkę żyjącą w społeczno-kulturowych warunkach późnej nowoczesności.

W następnym kroku autor uzupełnia swoje rozważania o wątek podmiotowości, który ma według niego niebagatelne znaczenie dla rozpoznania i rozumienia ontologicznych przed-założeń z jakimi podchodzi się do kwestii uczenia się, a w tym uczenia się osób dorosłych.

Korzystając z inspirującej analizy sprawstwa (*agency*), do rozumienia i badania, którego autorzy (M. Emirbayer i A. Mische) sugerują uwzględnienie jego temporalnego i kontekstualnego charakteru, możliwe staje się takie rozumienie podmiotowości, w którym znaczenie ma zarówno zdolność jednostki do adaptacji jak i jej dążenie do emancypacji. Jednostka będąc uwikłaną w napięcie między swoim sprawstwem a strukturą społeczną w której żyje, przy tak rozumianej podmiotowości, zdolna jest do rekonfiguracji orientacji swojego sprawstwa i przesuwania się między adaptacyjną a emancypacyjną postawą w zależności od temporalnego i społeczno-kulturowego kontekstu, w którym się znajduje. Zdolność do rekonfiguracji orientacji sprawstwa wynika wg Biesty i Teddera ze zdolności człowieka do uczenia się, a polem, na którym do niego dochodzi jest biografia jednostki. Dlatego też tak ważnym dla sprawstwa i podmiotowości człowieka jest biograficzne uczenie się, które towarzyszy mu od pierwszych dni jego życia.

Adragogika zajmując się wychowaniem i edukacją człowieka dorosłego również ulega zmianie wraz z wyżej opisanymi charakterystycznymi dla późnej nowoczesności procesami społeczno-kulturowymi (M. Malewski) dlatego też autor syntetycznie opisuje wzajemną relację między tą subdyscypliną pedagogiki, a światem społecznym, który próbuje ona badać, rozumieć i opisywać. Korzystając z analiz A. Jurgiel-Aleksander autor wyznacza trzy rodzaje konceptualizacji obecne w edukacji dorosłych, w których wyznacznikiem różnicującym są ich założenia dotyczące podmiotowości dorosłego ucznia. Prezentowane tutaj badania dotyczące uczenia się osób dorosłych autor osadza w trzecim rodzaju konceptualizacji, w którym podmiotowość i sprawstwo jednostki postrzegane jest jako efekt ciągłego – wzajemnie warunkującego się – napięcia między tym, co jednostkowe i indywidualne, a tym, co społeczne i strukturalne.

Kluczową oraz zgodną z powyżej opisanymi założeniami ontologicznymi teorią uczenia się, którą autor wybiera i której używa do analizy zebranego materiału badawczego, jest stworzona przez P. Alheita teoria biograficznego uczenia się. Podążając za analizami i refleksją tego badacza edukacji dorosłych autor szczegółowo opisuje tę teorię zwracając szczególną uwagę na złożone i zarazem inspirujące pojęcie biograficzności. Teoria Alheita jest dla autora kluczową, ponieważ uwzględnia ona kontekstualność, temporalność oraz problematyczność procesu uczenia się osób dorosłych. W ramach, towarzyszącego człowiekowi od początku jego życia, biograficznego uczenia się P. Alheit rozpoznaje jego dwa główne wymiary: mimowolne uczenie się oraz refleksyjne uczenie się – i oba osadza on zarówno w kontekście społecznym jak i w obu widzi indywidualny i specyficzny dla jednostki charakter (osobisty kod) – którym jest biograficzność. Jednostka w efekcie tak szeroko rozumianego procesu biograficznego

uczenia się zdobywa swój biograficzny zasób wiedzy oraz wypracowuje strukturę biograficznego doświadczenia, które składają się na jej osobisty, ale społecznie uwarunkowany, system alokacji w otaczającym ją świecie. W zależności od warunków socjalizacji oraz od kontekstu społecznego i temporalnego biograficzność jednostki może mieć w związku z tym bardziej adaptacyjny lub emancypacyjny charakter. Autor niniejszej pracy nakładając na teorię Alheita wcześniej opisaną kategorię sprawstwa uzupełnia ją o dwie kategorie analityczne którymi są: elastyczność struktur biograficznych oraz orientacja biograficzności; które w części analitycznej posłużą mu do opisu wyłaniającej się z biografii badanych, dynamiki biograficznego uczenia się odbywającego się między – wynikającym z socjalizacji – mimowolnym uczeniem się, a – obecnym w procesie terapii – refleksyjnym uczeniem się. Ten rodzaj uczenia się, którego w pewnym stopniu doświadczyły badane przez autora osoby P. Alheit w swoich najnowszych tekstach nazywa uczeniem się w okresie przejściowym (*Transitional Learning*) i stwierdza, że ma ono potencjał zmiany otaczającego podmiot kontekstu strukturalnego.

Dorośle osoby doświadczające biograficznego uczenia się obecnego m.in. w procesie terapii zmieniając siebie świadomie i celowo (lub nieświadomie i niecelowo), wywierają presję na otaczające je środowisko społeczne. W zależności od reakcji otoczenia – uznanie (Honneth, Nowak-Dziemianowicz) i rezonans (Rose) lub ich brak – jednostka, która dzięki biograficznemu uczeniu sama się zmienia doświadcza w związku z tym różnych korzyści jak i ponosi koszty tej zmiany. Na polu biografii jednostki dochodzi do napięć i zderzeń między zsocjalizowaną kulturą rodziny pochodzenia, a refleksyjnie przyjmowaną kulturą terapeutyczną. Autor odnosi się do spostrzeżeń S. Brookfielda, który analizując efekty krytycznego uczenia się osób dorosłych spostrzega, że rzadko zwraca się uwagę na emocjonalne koszty tego procesu. Wyłania on cztery rodzaje tych kosztów: poczucie bycia oszustem, kulturowe samobójstwo, przyrostowe wahanie i utrata niewinności; które pokazują, że krytyczne – a dla autora niniejszej pracy również biograficzne – uczenie się ma oprócz „jasnej” (zyski, korzyści), również swoją „ciemną” stronę (straty, koszty), o której należy pamiętać przy analizie tego typu doświadczeń.

Cześć teoretyczną swojej pracy autor zamyka rozważaniami na temat politycznego uwikłania oraz społecznego potencjału zmiany jaki kryje się w biograficznym uczeniu się obecnym w procesie terapii. Refleksje te oparte są na teoretycznych analizach dwóch autorów. W pierwszej kolejności autor odnosi się do filozofii pedagogiki T. Szukdlarka, który charakteryzuje pedagogiczny wymiar konstruowania społecznych i politycznych tożsamości. Następnie autor sięga po teorię J. Butler, która rekonstruuje pojęcie ujarzmienia i pokazuje

znaczenie pragnienia tego ujarzmienia (rozumianego jako refleksyjność) dla formowania się współczesnego podmiotu.

Projekt badawczy zaprezentowany w niniejszej rozprawie ma charakter empiryczny, dlatego też ważna jest spójność na poziomach ontologicznym, epistemologicznym i metodologicznym. Paradygmatycznym parasolem zapewniającym tą spójność jest podejście interpretatywne, którego wybór ma dla przyjętej przez autora metodologii kluczowe znaczenie. Wyznacza on cztery główne założenia konstytuujące perspektywę oglądu rzeczywistości w paradygmacie interpretatywnym. Po pierwsze obraz świata społecznego jest konstruowany; po drugie jest on konstruowany w języku; po trzecie opowieść o świecie społecznym i zanurzonej w nim jednostce odbywa się za pomocą narracji; i po czwarte kluczowym dla badań realizowanych w tym paradygmacie staje się proces interpretacji. Na tym podłożu autor charakteryzuje metodologiczne znaczenie pojęć biografii i biograficzności, a następnie przechodzi do opisu przyjętej perspektywy badań biograficznych, w której – podobnie jak u takich badaczy jak: D. Urbaniak-Zajac, A. Jurgiel-Aleksander, M. Malewski, A. Bron czy P. Szczygieł – biografię postrzega się przez pryzmat jej społeczno-kulturowych i politycznych uwarunkowań.

Pierwotnym celem badawczym jaki autor postawił sobie w prezentowanej rozprawie było zrozumienie, opis oraz rekonstrukcja procesów refleksyjnego biograficznego uczenia się obecnego w doświadczeniu psychoterapii osób z syndromem dorosłych dzieci alkoholików (cel 1). W toku analizy okazało się, że celu tego autor nie jest w stanie zrealizować bez wcześniejszej rekonstrukcji mimowolnego biograficznego uczenia się obecnego w toku socjalizacji do kultury rodziny pierwotnej (cel 2). W ten sposób wykreowały się dwa etapy analizy materiału empirycznego. Na pierwszym etapie pytania badawcze zorganizowane były wokół takich kwestii jak: warunki socjalizacji w jakich przyszło badanym żyć; tożsamość badanych w okresie przed podjęciem terapii; zasoby wiedzy biograficznej oraz struktura i logika biograficznego doświadczenia jaka z tej socjalizacji się wyłania; orientacja sprawstwa oraz biograficzności badanych w konfrontacji z kryzysami w dorosłości, które pchnęły ich do decyzji o terapii. W drugiej perspektywie natomiast, autor poszukiwał odpowiedzi na pytania badawcze dotyczące biograficznego uczenia się obecnego w procesie terapii, co – bardziej szczegółowo – dotyczyło takich kwestii jak: warunki biograficznego uczenia się badanych obecne w procesie terapii; znaczenie refleksyjności, (re)konstrukcji biografii oraz (re)konstrukcji systemu normatywnego w procesie zmian jakie badani wprowadzali w swoje życie w efekcie doświadczenia terapii; orientacja sprawstwa i biograficzności badanych

wyłaniająca się z tego procesu; napięcia w biografiami badanych jakie pojawiają się na przecięciu kodu biograficzności matrycy socjalizacji z kodem biograficzności matrycy kultury terapeutycznej; strategie radzenia sobie badanych z tymi napięciami.

Na materiał badawczy składało się 13 z 16 przeprowadzonych przez autora otwartych, pogłębionych i opartych na proceduralnych zaleceniach F. Schutzego wywiadów zanurzonych w doświadczeniach biograficznych. Próba badawcza była dobrana przez autora w sposób celowy, a specyficznymi biograficznymi cechami, którymi charakteryzowały się osoby badane było pochodzenie z rodziny z problemem alkoholowym oraz doświadczenie i przejście programu terapii dla osób z syndromem dda (zarówno terapii indywidualnej jak i grupowej). Analizę zebranego materiału biograficznego autor oparł o zasady analizy wrażliwej na konteksty co pokazuje, że przyjął on „majsterkujący” (A. Jurgiel-Aleksander) model realizowania badań.

W efekcie analizy materiału badawczego w pierwszej perspektywie autor zrekonstruował – wyłaniające się z warunków socjalizacji osób pochodzących z rodzin z problemem alkoholowym – treści i mechanizmy ich mimowolnego biograficznego uczenia się. Do opisu tych kwestii autor użył ramy kategoryzującej, której fundamentem są społeczne role w których badane osoby na co dzień funkcjonują. Są nimi: ja jako dziecko, ja jako kolega/koleżanka, ja jako uczeń/uczennica, ja jako partner/partnerka, ja jako rodzic oraz sfera poczucia tożsamości, czyli kim jestem/jak siebie postrzegam.

Z analizy tych biograficznych treści wynika wg autora, że warunki socjalizacji obecne w rodzinach z problemem alkoholowym tak organizują treści i mechanizmy mimowolnego uczenia się, aby w efekcie wykształcić w badanych zdolność do adaptacji i przetrwania. Adaptacja ta jest kluczowa, ponieważ pozwala jednostce przetrwać i poradzić sobie w niesprzyjających rozwojowi okolicznościach. Z drugiej jednak strony – jak zauważa autor – niesie ona również swój ogromny koszt. Wyłaniająca się z niej orientacja biograficzności ma na tyle sztywną strukturę oraz logikę doświadczenia, że osoba w nią wyposażona w konfrontacji z pozarodzinnym społecznym światem jest pogubiona, często bezradna i niezdolna do refleksyjnego, sprawczego i autonomicznego działania. Dodatkowo z analizy wynika, że jedyną sferą, w której tak wykształcony system alokacji przynosi korzyści jest sfera roli ucznia lub pracownika.

Po analizie, rekonstrukcji i opisie treści mimowolnego uczenia się badanych oraz wynikającej z niego orientacji biograficzności nastawionej na adaptację autor opisuje i charakteryzuje doświadczenia o potencjale dysjunkcji w biografiami badanych, które niosły ze

sobą ich ból i cierpienie. Kryzysy te były podłożem, na którym badane przez autora osoby budowały motywację do podjęcia decyzji o terapii. Najczęściej dotyczyły one sfery ich intymnych związków oraz rodzicielstwa – to w ramach tych ról, w efekcie terapii, badani chcieli nauczyć się nowych sposobów swojego funkcjonowania. Ostatnim elementem analizy w ramach pierwszej perspektywy jest opis wyobrażeń i oczekiwań z jakimi badani przystępowali do procesu terapii, którego znaczenie ujawnia się w momencie, gdy autor interpretuje znaczenia jakie badani nadali swojemu doświadczeniu terapii już po jej przejściu.

Analizę na drugim etapie badań autor rozpoczyna od opisu warunków terapii, które miały znaczenie dla procesu biograficznego uczenia się badanych. Ujawniają się w ten sposób te warunki, które sprzyjały badanym w procesie zmiany oraz te, które według nich ten proces hamowały. Badani przez lata swojej terapii doświadczyli m.in. uwagi ze strony terapeuty/grupy terapeutycznej, poczucia bycia ważnym, rozumianym, atmosfery otwartości i zaufania, życzliwości i wsparcia oraz szczerości i autentyczności – co składało się na warunki sprzyjające ich zmianie. Tym, co według nich hamowało proces biograficznego uczenia się i wynikającej z niego zmianę było obecne zazwyczaj w terapii indywidualnej i odnosi się do takich kwestii jak: brak elastyczności w postawie terapeuty, brak zaangażowania terapeuty, niejasność co do przebiegu procesu terapeutycznej i roli tak terapeuty jak i pacjenta w tym procesie.

Następnie autor opisuje i rekonstruuje treści oraz mechanizmy biograficznego uczenia się obecne w doświadczeniu terapii badanych i robi to podobnie jak w perspektywie pierwszej, na tle wyznaczonych wcześniej ról społecznych. To pozwala mu szczegółowo scharakteryzować zmiany jakie zachodzą w badanych w stosunku do postaw w ramach tych ról z okresu przed terapią i pokazać mechanizm ich zachodzenia. W efekcie wyznacza on cztery dominujące mechanizmy biograficznego uczenia się obecne w procesie terapii, które mniej lub bardziej intensywnie „pracowały” w zmianie zachodzącej w każdej ze sfer codziennego funkcjonowania badanych. Tymi wyznaczonymi przez autora mechanizmami są: odblokowanie (auto)refleksyjności, mechanizm (re)konstrukcji biografii, mechanizm (re)konstrukcji systemu normatywnego oraz mechanizm (re)konstrukcji tożsamości – i to na ich podstawie autor charakteryzuje przesunięcia w zakresie biograficznego zasobu wiedzy oraz struktury i logiki doświadczenia badanych.

Materiał empiryczny pokazuje wg badacza, że obecny w terapii proces biograficznego uczenia się stopniowo uwalniał zdolność badanych do rekonfiguracji ich orientacji biograficznej. Dzięki warunkom jakie panują w procesie terapii (otwartość – akceptacja – zaufanie) badani uelastyczniali struktury biograficznego doświadczenia co wraz z procesem

odblokowywania terapeutycznie uwarunkowanej (auto)refleksyjności pozwalało im na rozbudzaniu świadomości w stosunku do swoich zsocjalizowanych schematów postępowania i stopniowego uwalniania się od ich automatyzmu. Orientacja sprawstwa badanych przesuwiała akcent z orientacji adaptacyjnej na emancypacyjną, a to w efekcie prowadziło do rozbudzania ich świadomości swojego społeczno-kulturowego ułożenia (wraz z jego kosztami) i rozbudzania potrzeb i pragnień związanych ze zmianą tego ułożenia. Biograficzne uczenie się badanych pozwoliło im – wg autora – zmienić swoje postawy w problematycznych i będących źródłem ich kryzysów sferach funkcjonowania na bardziej satysfakcjonujące, ale obciążone to było (i wciąż dla badanych jest) kosztem tych zmian, których konsekwencje ujawniają się tak na poziomie emocjonalnym (osobistym) jak i środowiskowym (strukturalnym).

Kwestia dynamiki oraz napięć wynikających z nakładania się na siebie kultury terapeutycznej z zsocjalizowaną kulturą rodziny pochodzenia badanych stała się dla autora podstawą do wyznaczenia czterech typów narracji/biograficznego uczenia się obecnych w zebranych przez niego wywiadach biograficznych. Z nałożenia przez autora na siebie obu perspektyw analizy wyłoniło się pole dynamiki i napięć w kontekście znaczących grup odniesienia (rodzina, grupa terapeutyczna); w kontekście funkcjonowania w różnych rolach (tożsamościach) społecznych; oraz w kontekście orientacji sprawstwa i biograficzności – więc tym samym w kontekście podmiotowości badanych. Proces typologizacji zebranych narracji odbywał się dwuetapowo: w pierwszej kolejności kluczowe dla autora było odnalezienie w każdej z biografii centralnej struktury znaczeniowej; w drugiej rozpoznanie w nich dynamiki oraz kluczowych dla danego typu narracji napięć i niekoherencji wynikających z nakładania się matryc kultury socjalizacji oraz terapeutycznej i odniesienie ich do przywołanych wcześniej teorii uczenia się oraz zmian społecznych.

Autor wyznaczył cztery typy narracji i tym samym cztery typy biograficznego uczenia się. W pierwszym typie narracji znalazły się trzy wywiady, w których centralną kategorią znaczeniową organizującą narrację jest osadzona w kontekście tożsamości kategoria rodzica tej samej płci. Niechęć do bycia w dorosłości swoim rodzicem, odgrywa dla tych badanych znaczącą rolę w kontekście ich procesów budowania tożsamości, a tym samym w procesach konstruowania swojej auto-narracji. Psychoterapia jest dla tych badanych instytucją służącą odrzuceniu efektów socjalizacji i budowaniu tożsamości na zupełnie innych zasadach niż rodzice (M. Mead). Dynamika napięć w biografiach tych, polega – wg autora – na wykorzenieniu z kultury rodziny pierwotnej i zakorzenieniu się w kulturze terapeutycznej (A.

Giddens i U. Beck). Badani w narracjach pierwszego typu ponoszą emocjonalny i społeczny koszt swojej zmiany w postaci dystansu z rodziną pierwotną („kulturowe samobójstwo” - S. Brookfield) oraz w postaci poczucia niedopasowania do środowiska nowej klasy społecznej, do której awansowali („syndrom oszusta” – S. Brookfield).

W drugim typie narracji, w którym znalazły się cztery wywiady – rozpoznaną przez autora – centralną kategorią znaczeniową jest doświadczenie odmowy uznania („dramat uznania” – M. Nowak-Dziemianowicz) i wynikający z niej dramatyczny wybór między autentycznością a akceptacją. W warunkach późnej nowoczesności taką odmowę uznania autor postrzega jako blokadę w procesie budowania tożsamości (A. Giddens). Terapia w narracjach drugiego typu traktowana jest jako „zastępcza rodzina”, w której badani doświadczyć mogą – korektywnego w swej istocie – poczucia bycia zaakceptowanym bez rezygnacji ze swojej autentyczności. Ryzykiem na jakie autor zwraca uwagę opisując dynamikę kulturowej zmiany obecnej w tych narracjach jest pułapka ciągłego rozwoju polegająca na przesunięciu obiektu przymusu zasługiwania na akceptację, z rodziców na uwewnętrzną potrzebę ciągłej zmiany (T. Szkudlarek, M. Jacyno). Natomiast główną korzyścią, na którą zwracają badani, których opowieści znalazły się w tych narracjach, są – wynikające z przyjęcia zasady autentyczności – zmiany w ważnych dla nich relacjach (A. Giddens, K. Wright).

Osią, wokół której konstruowane są narracje w ich trzecim typie (dwa wywiady), jest pragnienie uratowania ważnej dla badanych osoby. „Obsesja” poświęcania swojego życia na rzecz potrzebującej osoby, wciąż obecna jest w tych narracjach, pomimo procesu terapeutycznego, który za cel stawia sobie uwolnienie jednostki od tego przymusu i zależności od osoby uzależnionej („współuzależnienie”) lub inaczej cierpiącej. W związku z tym – jak zauważ autor – dynamika relacji między kulturą socjalizacji, a kulturą terapeutyczną w biografiiach tych badanych jest pełna napięcie, konfliktów i emocjonalnych kosztów. Doświadczenie terapii, od samego jego początku, jest w przeżyciu tych badanych obarczone poczuciem winy, wynikającym z łamania rodzinnie uwarunkowanej normy lojalności. Oczekiwania wobec terapii tych badanych są nieadekwatne do tego, co ona proponuje, w efekcie czego doświadczają oni rozczarowania jej przebiegiem. Rozbudzona w efekcie terapii (auto)refleksyjność niesie ze sobą koszt, który autor za S. Brookfieldem nazywa „utrata niewinności”, a który polega na emocjonalnym bólu wynikającym ze świadomości swojej „patowej” pozycji między realnością swojego środowiska życia codziennego (kultura tradycyjna), a pragnieniami jakie zrodziły się w badanych w efekcie doświadczenia terapii (kultura terapeutyczna).

Czwartym – wyznaczonym przez autora – typem są narracje (cztery wywiady), w których centralną kategorią znaczeniową jest obecny w doświadczeniu terapii mechanizm odblokowania przez badanych swojej – będącej kołem zamachowym w procesie upodmiotowienia się (J. Butler) – (auto)refleksyjności. Są to narracje, w których terapeutycznie uwarunkowana (re)konstrukcja biografii stała się dla badanych „miejscem” dla uczenia się sprawstwa (G. Biesta i M. Tedder) polegającego na ocenie własnych dotychczasowych postaw i mechanizmów działania oraz na odzyskaniu kontroli nad swoim życiem. Przy analizie czwartego typu narracji autor zauważa, że dynamika nakładania się kultury terapeutycznej na kulturę socjalizacji w doświadczeniu tych badanych niesie stosunkowo najmniej kosztów przy sporych korzyściach. Środowisko życia tych badanych reagowało często uznaniem i rezonansem, co wzmacniało proces zmiany i dalsze pragnienie biograficznego uczenia się. Jednym z pól, na których badani ci dostrzegają najwięcej korzyści są ich intymne relacje, które stopniowo reorganizują oni w kierunku – zgodnych z duchem późnej nowoczesności i będących przejawem demokratyzacji sfery prywatnej – „czystych relacji” (A. Giddens, E. Illouz). Podążając za myślą J. Butler autor stwierdza, że opowieści obecne w tym typie narracji są przejawem tego, jak odblokowana refleksyjność może rozbudzić w podmiocie pragnienie ujarzmania poprzez ową refleksyjność i jak może ona nieść satysfakcję na wielu poziomach jego funkcjonowania.

W zakończeniu swojej rozprawy autor podejmuje refleksję nad etycznymi oraz autobiograficznie uczącymi go wymiarami przeprowadzonego procesu badawczego. Odnosi się on do tożsamościowego dylematu jaki pojawiał się w trakcie przeprowadzania wywiadów, a który sprowadza on do pytania o to, kim jest: badaczem czy terapeutą? Następnie obrazuje trudności w uwolnieniu się od hegemonicznego dyskursu terapeutycznego, które ujawniały się praktycznie na każdym etapie przeprowadzanej przez niego analizy i interpretacji zebranego materiału badawczego. Na tym tle autor ukazuje następnie zjawisko kolonizacji edukacji dorosłych przez kulturę terapeutyczną. Kończącą cały wywód jest refleksja autora nad osobistym kosztem krytycznego uczenia się przejawiającego się „utrata niewinności” i wynikającymi z tego trudnościami w kontynuowaniu swojego zawodu psychoterapeuty. Kryzys ten, jak sam zauważa, był dla niego początkiem biograficznego uczenia się/zmiany wpływającej również na inne niż zawodowa warstwy jego codziennego funkcjonowania.